

Ján Findra (*Banská Bystrica*)

Modely hĺbkovej a povrchovej stavby textu

✦ Кључне речи:

*text, textotvorný proces,
obsahové modely textu,
formálne modely textu,
koherencia, konexia, slohový
postup, funkčný jazykový štýl,
žánrový model, invariant.*

Ово истраживање бави се појмом текстуалних модела, који су за корисника непроменљива база садржајно-тематске и површинске, језичко-композиционе организације текста. Жанровски текстуални модел је непроменљива основа функционалног сједињења садржинских и формалних текстуалних модела. Услед присуства тензије *langue – parole*, претпоставља се да је свест корисника о текстуалним моделима у чврстој вези са његовом комуникативном компетенцијом.

V drugoj polovici minulého storočia sa jazykoveda začala programovo orientovať na výskum vyšších jednotiek ako veta. V dôsledku paradigmatickej zmeny, ktorá priniesla obrat „od skúmania jazykového systému ku skúmaniu jeho fungovania v reálnej situácii“ (Ondrejovič 2008: 98), predovšetkým však v súvislosti s etablovaním textovej lingvistiky sa základným výskumným objektom stal text. Pritom bolo dôležité, že sa v rámci vymedzovania podstaty textu sledovalo jeho existenčné ukotvenie v priestore *langue* i *parole* (Černý 1996). Práve v tomto bipolárnom kontexte sa totiž rodila aj koncepcia textových mo-

delov, ktorú som prepracúval vo viacerých štúdiách; väčšina z nich je publikovaná aj v súbornej práci *Jazyk v kontextoch a v textoch* (Findra 2009).

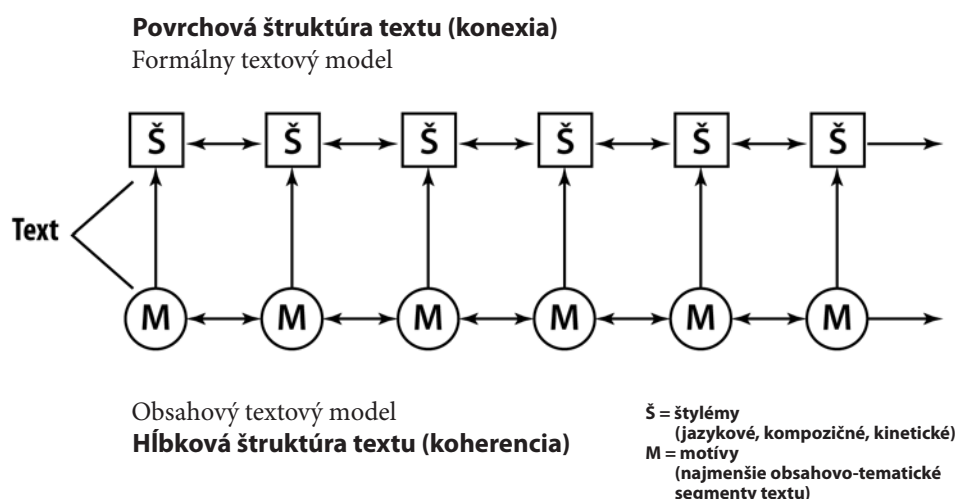
Pri úvahách o textových modeloch bolo dôležité teoreticko-metodologické východisko, že v procese komunikačnej aktivity istého jazykového spoločenstva vznikajú sociálno-typologicky diferencované a zároveň modelovo príbuzné texty, ktoré sú pritom odtienené, modifikované aj individuálne. Tým je opodstatnená idea, že textový model je sociálna textová štruktúra, v ktorej sa v systémovom členení (štrukturácii) odrážajú zovšeobecnené črty konkrétnych textov.



Textový model sa teda konštituuje na priesečníku napätia medzi pólmi individuálne – sociálne, konkrétne – abstraktné, jedinečné – všeobecné, variant – invariant. V tomto opozitnom rozmedzí sú objektom modelovania aktuálne (konkrétne) texty, ktoré sú výsledkom diskurzívnej aktivity expedientov. Pritom ide o to, aby textový model v invariantnej podobe reprodukoval (ideálne zobrazoval) dynamickú štruktúru originálu. Pravdaže, z hľadiska vzťahu objekt – model aj pri textovom modeli platí, že je adekvátny vtedy, ak zobrazuje relevantné typové vlastnosti objektu, a zároveň je hodnoverný vtedy, ak pri všetkých podmienkach svojho správania súhlasí v prípustných medziach so správaním originálu (Horecký 2003). Ide totiž z jednej strany o to, aby textový model predstavoval zovšeobecnený, ideálny „obraz“ relatívne identických konkrétnych textov. Z druhej strany potom platí, že textový model má ambície čo najvernejšie sa odtlačiť v aktuálnych textoch, ktoré expedienti vytvárajú v relatívne identických komunikačných situáciách. Ako invarianty majú teda aj textové modely zo synchronného hľadiska paradigmatickú podobu. Povedané trochu obrazne – nesú v sebe všetky možné

konkrétne texty, pričom však rezignujú na prezentáciu ich individuálnej jedinečnosti.

V tejto súvislosti je dôležité, že v systémovej rovine i v rovine konkrétnej realizácie je text bilaterálna jednotka založená na dynamike (napätí) vzťahu medzi obsahom a formou. Práve s ohľadom na túto funkčnú zviazanosť obsahu a formy text definujem ako funkčnú následnosť (zviazanosť) obsahovo-tematických segmentov (motívov) a formálnych, jazykovo-kompozičných zložiek a prvkov (štylém). Preto pri paradigmatickej štrukturácii textotvorného procesu bolo nevyhnutné uvažovať o zložitom modeli (modeli modelov: Horecký 2003), a to jednak o modeloch hĺbkovej organizácie textu (koherencia) a jednak o modeloch povrchovej organizácie textu (konexia). Modelovou štruktúrou hĺbkovej, obsahovo-tematickej organizácie textu sú slohové postupy a na nižšej klasifikačnej úrovni slohové útvary. Modelovou štruktúrou povrchovej, jazykovo-kompozičnej organizácie textu sú funkčné jazykové štýly (Findra 2003; 2004). Funkčná prepojenosť obsahových a formálnych jednotiek textu sa manifestuje v ich horizontálno-vertikálnej zviazanosti (Findra 2000):



Naznačená horizontálno-vertikálna synchronizácia funkčných zložiek a častok hĺbkovej a povrchovej štruktúry textu hovorí o dynamike vzťahu medzi obsahom a formou. Šípky na obidvoch horizontálnych osiach signalizujú, že tak obsahové, ako aj formálne jednotky sa viažu perspektívne. To je základný stavebný princíp textu. To však nevylučuje možnosť, aby nasledujúca jednotka retrospektívne/späťne vrstala do predchádzajúcej, a tak na ňu perspektívne nadväzovala. Šípky na horizontálnej úrovni hovoria o synchronizácii medzi hĺbkovou a povrchovou organizáciou textu a zároveň pripomínajú, že forma aj v tomto prípade má vo vzťahu k obsahu služobné postavenie, že je jeho reflexom, že naň poukazuje, a tak ho navonok prezentuje.

Naznačená vzájomná prepojenosť a podmienenosť obsahových a formálnych zložiek a prvkov textu sa, pravdaže, premieta aj do zovšeobecnených (invariantných) textových modelov hĺbkovej a povrchovej organizácie textu. Zároveň sa takto rieši aj problém, v akom vzťahu je text k langue a parole. Textové modely ako invariantné vzorce (paradigmy) sa viažu na priestor langue. Predstavujú pravidlá, zákonitosti, mechanizmy obsahovej a formálnej výstavby konkrétnych jazykových prejavov (textov), ktoré sa tvoria v konkrétnej rečovej praxi, a to je už oblasť parole. Ide tu vlastne o rub a líce tej istej mince. Textové modely majú ambície odtlačiť sa v konkrétnom jazyko-

vom prejave vo svojej synchronne invariantnej podobe, no tlak všetkých relevantných nadindividuálnych faktorov prechádza cez expedientov individuálny filter. Preto je aktuálny text s istým textovým modelom relatívne identický a zároveň sa od neho odlišuje. Je to dôsledok toho, že v konkrétnom jazykovom prejave sa jedinečne realizuje napätie invariant – variant, sociolekt – idiolekt, štandardné – modifikované, objektívne – subjektívne. Textové modely sa totiž vo svojej nadindividuálnej, štandardizovanej a invariantnej podobe synchronne formujú a stabilizujú na priesečníku istých (relevantných) faktorov.

Ako som už naznačil, textovými modelmi hĺbkovej organizácie textu sú slohové postupy a v základných, najvšeobecnejších rysoch aj slohové útvary jednotlivých postupov. V súlade s ich zaužívanou klasifikáciou (Mistrík 1977; Findra 1982) rozlišujem opisný, rozprávací, výkladový a informačný model. Tieto slohové postupy sa ako obsahové textové modely konštituuju na priesečníku piatich binárne spätých dvojíc vlastností. Ide o tieto opozitné vlastnosti: kohéznosť (súdržnosť) – inkohéznosť (nesúdržnosť), explikatívnosť (výkladovosť) – enumeratívnosť (vypočítavanosť), komutabilnosť (zameniteľnosť) – sukcesívnosť (následnosť), aktualizovanosť – gnómicnosť (všeobecnosť), subjektívnosť – objektívnosť. Jednotlivé obsahové modely charakterizuje z každej dvojice jedna vlastnosť:

Informácia	Opis	Rozprávanie	Výklad
inkohéznosť	inkohéznosť	kohéznosť	kohéznosť
enumeratívnosť	enumeratívnosť	explikatívnosť	explikatívnosť
komutabilnosť	komutabilnosť	sukcesívnosť	sukcesívnosť
objektívnosť	subjektívnosť	subjektívnosť	objektívnosť
aktualizovanosť	gnómicnosť	aktualizovanosť	gnómicnosť

Modelmi povrchovej organizácie textu sú funkčné jazykové štýly. Aj v tomto prípade vychádzam z ich tradičnej klasifikácie. Na základe toho rozlišujem v rámci formálnych textových modelov modelovú štruktúru náučných, publicistických, administratívnych, rečníckych, umeleckých a hovorových textov, ktoré sa synchronne konštituuju na priesečníku týchto šiestich opozitných dvojíc (Findra 2004):

- 1) verejnosť – súkromnosť: opozícia založená na charaktere prostredia, v ktorom sa realizuje komunikačný akt.
- 2) oficiálnosť – neoficiálnosť: je podmienená jednak prostredím a jednak vzťahom medzi expedientom a percipientom.
- 3) písomnosť – ústnosť: ide o formu prejavu, ale v hre je aj prostredie a adresát.
- 4) monologickosť – dialogickosť: súvisí s formou prejavu, ale úlohu zohráva aj prostredie a vzťah medzi komunikantmi.
- 5) prítomnosť – neprítomnosť adresáta: opozícia založená na charaktere prostredia, forme prejavu i vzťahom medzi komunikantmi.
- 6) vecná (dorozumievacia) – estetická funkcia.

V rozmedzí týchto opozitných dvojíc sa ako determinanty formálnych textových modelov uplatňuje aj súbor textových vlastností výrazových prostriedkov, ktoré sú zložkou štýlovej vrstvy príslušnej formálnej modelovej štruktúry a ktorých využitie v konkrétnom jazykovom prejave reguluje štýlová norma. Ide o tieto textové vlastnosti: aktualizovanosť, koncíznosť, polysémickosť, objektivnosť, odbornosť, pojmovosť, presnosť, presvedčivosť, pútavosť, situačná zakotvenosť, subjektívnosť, sugestívnosť, variabilnosť, gnómicnosť, zreteľnosť, expresívnosť atď. (Findra 2004). A tak napríklad základnými

vlastnosťami modelovej štruktúry hovorových textov sú: súkromnosť, neoficiálnosť, ústnosť, dialogickosť, prítomnosť adresáta, komunikatívna funkcia. Zároveň je pre tento model, ako aj pre konkrétne texty vytvorené v jeho rozmedzí príznačná expresívnosť, ktorá ťaží zo subjektívnosti, čo súvisí s výrazným uplatnením subjektívneho aspektu expedienta. Ďalej je to dynamickosť, výrazovo-vyjadrovacia stručnosť, všeobecnosť, približnosť, neurčitosť a mnohoznačnosť. Na opačnom póle stojí modelová štruktúra náučných textov. Z jednej strany ju charakterizuje verejnosť, písomnosť, monologickosť, oficiálnosť, neprítomnosť adresáta, komunikatívna funkcia a zo strany druhej ráta s využívaním výrazových prostriedkov, ktorými sa posilňuje pojmovosť, abstraktnosť, objektivnosť, presnosť, zreteľnosť a odbornosť. Tam aj tam uvedené textové vlastnosti zabezpečujú popri lexikálnych prostriedkoch najmä syntaktické i kompozičné štýlémy. V ústnych jazykových prejavoch sa v tomto zmysle výraznejšie uplatnia aj kinetické prostriedky.

Pre komunikantov ako tvorcov i adresátov konkrétného textu predstavujú modely hĺbkovej a povrchovej organizácie textu rub a líce tej istej mince. Pravda, vysielanie a prijímanie informácie sa uskutočňuje – obrazne rečeno – v obrátenom garde. Pre expedienta je východiskový obsahový textový model. V čase tvorby jazykového prejavu si vymedzí príslušný výsek skutočnosti, ktorý predstavuje obsahové jadro zamýšľanej informácie, ktorú chce vyslať percipientovi, a v rámci komunikačného zámeru si ho tematicky vymedzí. Príslušný slohový postup mu pritom poskytuje programové riešenie na vypracovanie komunikačného plánu, na báze ktorého uvažuje o stratégii vzťahov medzi obsahovými segmentmi a hľadá ich vnútornú prepojenosť, zviazanosť, ich hierarchizáciu a následnosť. V tomto zmysle je preňho modelovým princípom, ako by

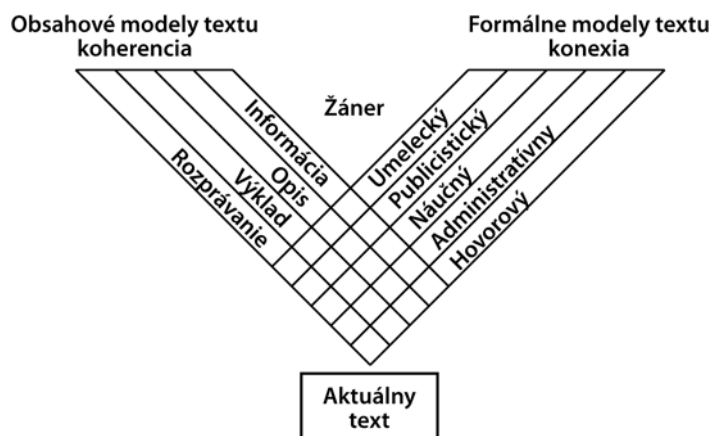
v rámci svojho komunikačného plánu mal (mohol) usporiadať obsahovo-tematické segmenty, motívy tak, aby čo najjednoduchšie prezentoval svoj komunikačný zámer a aby takto percipientovi spriaznačil pohľad na obsah, sémantiku, zmysel textu.

Isteže, je prirodzené, že už v čase tejto myšlienkovkej, obsahovo-tematickej organizácie textu sa vo vedomí produktora zároveň automaticky – uvedomene alebo iba intuitívne – ohlása aj tlak formálneho textového modelu, čiže príslušného funkčného jazykového štýlu. Ten mu predznamenáva, aktivizuje, individuálne aktualizuje aj možný okruh štýlém, ktoré by mal využiť a jedinečne uplatniť pri zabezpečovaní povrchovej organizácie svojho utváraného textu. Na povrchovej úrovni takto reflektuje a spriaznačuje situáciu v jeho hĺbkovom podloží, vnútornej štruktúracii, v jeho sujetovo-kompozičnom usporiadaní. Pre percipienta je teda práve povrchová organizácia konkrétneho textu priezorom do jeho obsahovo-tematického posolstva.

Z teoreticko-metodologického hľadiska, ale aj z hľadiska vzťahu medzi langue a parole je dôležité, že analyzované obsahové a formálne modelové štruktúry ako najvšeobecnejšie a najabstraktnejšie textové modely sa v konkrétnom texte neodtláčajú priamo. Vstupujú doň prostredníctvom

žánrového modelu, ktorý bezprostredne podmieňuje individuálnu podobu vytváraného textu, prienik variantu v priestore invariantu. Žáner je teda koncový a prienikový textový model, je to filter, na báze ktorého sa slohový postup (i s ním zviazaný slohový útvar) a funkčný jazykový štýl ako vyššie, najvšeobecnejšie modely podieľajú na hĺbkovej (koherencia) a povrchovej (konexia) organizácii, utváraní aktuálneho textu konkrétnym expedientom. Ako invariantný model je žáner bezprostredným invariantným rámcom na tvorbu aktuálnych textov. To je zrejmé aj dôvod, prečo práve žáner skôr podlieha funkčným modifikáciám a zmenám, ku ktorým dochádza pod tlakom individuálne vytváraných textov. Aj tvár žánrového modelu je však synchronne štandardizovaná, k jeho možným dynamickým modifikáciám dochádza na diachronickej osi. Aj v tejto súvislosti sa aktuálne pripomína klasická myšlienka V. Mathesia (1966) o pružnej stabilite.

Analyzované systémové a funkčné vzťahy medzi hĺbkovou a povrchovou organizáciou textu, ako ich reprezentujú príslušné modely v rámci v rámci hierarchického usporiadania slohový postup – slohový útvar – funkčný jazykový štýl – žáner, sú modelovo i aktuálne (invariantne i variatívne) navzájom späté v takomto zložitom textovom modeli:



2011

Z predloženého modelu modelov možno vydedukovať, že v žánri dochádza k funkčnej, sociálnej a individuálnej podmienenej kontaminácii modelov hĺbkovej a povrchovej organizácie textu, ktoré sa prostredníctvom neho jedinečne odtlačujú v konkrétnom jazykovom prejave. V tomto zmysle je žáner modelový priestor, v ktorom sa uskuťňuje neopakovateľný prienik invariantu a variantu, všeobecného a jedinečného, sociálneho a individuálneho do aktuálneho textu vytváraného konkrétnym expedientom. A tak napríklad v žánri poviedky autor dominantne ráta s rozprávacou modelovou štruktúrou. V služobnom postavení môže zároveň využiť opisný slohový postup a na nižšej modelovej úrovni sa môže ako útvary model uplatniť opis osoby, charakteristika i opis prostredia. Výkladový model vstúpi do poviedkového textu ako úvaha postavy alebo aj rozprávača. Na povrchovej úrovni bude modelovým pôdorysom poviedky umelecká modelová štruktúra (umelecký funkčný jazykový štýl), ktorej štýlová vrstva poskytuje bohaté výberové možnosti výrazových prostriedkov zo všetkých útvarov národného jazyka v širokom rozpätí nociónálnosti – expresívnosti. Inú situáciu zistujeme vo vedeckej štúdii, ktorá sa ako žáner konštituovala na priesečníku výkladového

slohového postupu a náučnej modelovej štruktúry (náučného štýlu). Tento východiskový modelový pôdorys nedovolí, aby sa vo vedeckej štúdii výraznejšie uplatnil subjektívny aspekt autora prostredníctvom emocionálno-expresívnych prostriedkov. Expedient musí totiž prísne strážiť vecnosť, pojmovosť, objektívnosť, presnosť, zreteľnosť a odbornosť svojho vyjadrovania.

Záverom sa žiada zdôrazniť, že povedomie o textových modeloch a o ich vzájomných vzťahoch v zloženom modeli modelov by mali mať autori a prijímatelia textov ukotvené vo svojej komunikačnej kompetencii. Iba tak ich dokážu v konkrétnej komunikačnej praxi nielen intuitívne, ale hlavne cieľavedome uplatňovať pri vytváraní zmysluplných textov. A to aj napriek tomu, že konkrétny text je síce vernou kópiou textového modelu, no zároveň je i jeho popieraním. Dôležité však je, že nikdy nie aj jeho zradou. Platí totiž, že čím viac si expedient ako jedinečný transformátor uvedomuje napätie invariant – variant, nadindividuálne – individuálne, objektívne (modelové) – subjektívne a v tej súvislosti tlak všetkých vonkajších podmienok, tým je pri tvorbe aktuálneho textu slobodnejší. Iba tak sa zabezpečí, aby život jazyka, život textu a život medziludskej komunikácie nebol nudný.

summary



[JÁN FINDRA]

Models of depth and surface structures of the text

In a process of communication activity, there arise both socially (typologically) differentiated and model related texts, which are varied, modified also individually. This fact legitimizes an idea about textual models, which are, as invariant formulas (paradigms), bound to a sphere of language. As model structures, they represent the rules, the regularities, the mechanisms of a construction of concrete texts (a sphere of parole).

Because a text is a bilateral unit, a process of text formation is based both on the models of depth text organization (coherence) and on the models of surface text organization (connection). In this process, there is supposed horizontal-vertical synchronization of functional components and partial elements of depth and surface structures of the text. Contentual text models and formal text models did not force themselves out directly, but by means of genre models, which condition immediately individual form of created text. The genre is a model space for unrepeatable intersection of variant and invariant, general and unique, social and individual within a concrete text. Though genre model has got also synchronously standardized form, there can occur its partial modification on diachronic axis. The expedient ought to have an awareness about text models anchored to his communication competency, with the view to functional actualizing them in the time of a creation of actual text. Only so he will be independent as an author, and the life the language, the life of the idea, the life of the text and the life of interpersonal communication will not be boring..

Literatúra

- Černý 1996: **Černý Jiří**. *Dějiny lingvistiky*. – Olomouc. – 516 s.
- Daneš, Hlavsa a kol. 1981: **Daneš František – Hlavsa Zdeněk a kol.** *Větné vzorce v češtině*. – Praha. – 272 s.
- Dolník, Bajžíková 1998: **Dolník Juraj – Bajžíková Eugénia**. *Textová lingvistika*. – Bratislava. – 134 s.
- Findra a kol. 1982: **Findra Ján a kol.** *Slovenský jazyk a sloh*. – Bratislava. – 436 s.
- Findra 2000: **Findra Ján**. *Konštitutívne determinanty textu*. – In: Jazyková komunikácia v 21. storočí. – Banská Bystrica. – S. 9–16.
- Findra 2002: **Findra Ján**. *Štýléna a paradigmatica štylistiky*. – In: Sborník prací Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě. – Opava. – S. 90–99.
- Findra 2003: **Findra Ján**. *Predmet štylistiky*. – In: Komunikácia a text. – Prešov. – S. 19–25.
- Findra 2004: **Findra Ján**. *Štylistika slovenčiny*. – Martin. – 232 s.
- Findra 2009: **Findra Ján**. *Jazyk v kontextoch a v textoch*. – Banská Bystrica. – 317 s.
- Hoffmannová 1997: **Hoffmannová Jana**. *Štylistika a...* – Praha. – 200 s.
- Horecký, Sokolová 2003: **Horecký Ján – Sokolová Jana**. *Modelovanie a lingvistika*. – Nitra. – 120 s.
- Mathesius 1966: **Mathesius Vilém**. *Řeč a sloh*. – Praha. – 100 s.
- Mistrík 1977: **Mistrík Jozef**. *Štylistika slovenského jazyka*. – 2. vyd. – Bratislava. – 456 s.
- Ondrejovič 2008: **Ondrejovič Slavomír**. *Jazyk, veda o jazyku, societa*. – Bratislava. – 304 s.